

„Nem súlyed az emberiség!”...

**Album amicorum
Szörényi László LX. születésnapjára**

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

ANGYALOSI GERGELY

Derrida-rezisztenciák

Nem sokkal Derrida halála után egy francia ismerősöm arra kért, hogy segítsék neki megérteni, mitől is volt olyan híres ez az ember. Német barátai ajánlották lelkesen a *Politiques de l'amitié* című könyvét, s ő bele is fogott az olvasásba. A tizedik oldal tájékán azonban feladta: nem azért, mert túl nehéznek vagy érthetetlennek találta. Éppenséggel az az érzése támadt, hogy „nincsen mit megérteni.” Elképedve hallgattam, pedig voltaképpen jellegzetes reakció ez olyasvalakinek a részéről, aki minden tájékozódás nélkül „beleolvas” Derridába, azt várva el tőle, ami szerinte minden tudományos vagy filozófiai szövegtől elvárható: problémák felvetését és a megoldásukra tett javaslatot. Ha pedig nem lát ilyesmit körvonalazódni már az első oldalaktól, bosszankodva dobja félre a könyvet, mondván, hogy ez az egész értelmetlen blabla, a szavakkal való bűvészkedés, vagy egyenesen a szavakkal való visszaélés. Ha módom lett volna arra, hogy Derridának elmeséljem ezt a történetet, valószínűleg egyáltalán nem okoztam volna neki meglepetést. Nem hinném, hogy boldog lett volna tőle, hiszen majd négy évtizeden keresztül sűrűn találkozhatott hasonlóan ostoba véleményekkel, még hozzá nem csupán a filozófiában teljesen járatlan olvasók, hanem a szakmai „elithez” tartozók részéről is. A jelenet, az olvasói „szcéna” azonban nem hökkentette volna meg. Kezdve a német barátoktól, akik a jelek szerint kedvelik és érteni vélik az írásait, egészen a problémamegoldó gondolkodással azonosított bölcselet arrogáns értetlenségéig a Derrida-recepció számos visszatérő elemét tartalmazza ez az eset.

Mindazonáltal nem állítható, hogy az effajta elutasítás pusztán a tudatlanságnak, a feületességnek, a sztereotípiák uralta olvasásmódnak vagy a szemléleti konzervativizmusnak lenne a következménye. Maga a filozófus is pontosan tudta, hogy az írásmódjának való ellenállás(ok) – így többes számban, ahogy ő beszélt a pszichoanalízisnek való ellenállásokról (*résistances*) – egyfajta negatív kapcsolatfelvételt jeleznek a szövegeivel. Hiszen a hatvanas évek végétől, a *Grammatológiát* vagy a *Marges*-kötetet követően olyan pályákra tér a derridai diskurzus, amelyek sehogyan sem helyezhetők el a filozófiai elmélkedés hagyományosan elfogadott játéktereiben, bármelyik tradíciót valljuk is a magunkénak. Amennyiben pedig elfogadjuk, hogy az említett tradíciók korrelálnak bizonyos szükségletekkel és elvárásokkal, aligha tagadhatjuk, hogy azokat Derrida művei nem

tudják, mert nem is kívánják kielégíteni. Azok, akik egyáltalán hajlandóak a kezükbe venni filozófiai szöveget, az esetek többségében elfogadják, ha a megértés művelete energiárfordítást igényel, magyarul, hogy „nehéz” olvasmányról van szó. A szellem intézményeit valóban tisztelők még akkor sem tanúsítanak teljes ellenállást, ha ez a munka részleges vagy teljes kudarcot vall („én vagyok az oka, ha nem tudok vagy nem értek valamit”). A heves elutasítást sokaknál az váltja ki, ha, mint Derridánál oly gyakran történik, a szöveg felvet ugyan problémákat és kérdéseket (ez az életmű problémák és kérdések óriási halmaza), de nem engedi azokat a megszokott módon konceptualizálni, megragadni. Márpedig, ha nem tudom „definiálni,” vagyis tisztán és körülhatároltan bemutatni, s ez által ellenőrizhetővé tenni a fogalmi eszközeimet, akkor reménytelenné válik a megértés hagyományos játszmájának végigvitele. A „rejtvényfejtő” olvasás taktikája csődöt mond, már nem reménykedhetem abban, hogy „rájövök” a felvetett probléma megoldására, s egyszersmind véglegesen kimerítem a szöveget. Hiszen gondoljuk csak meg: ha egy általam olvasott írás „lényege” abban a kognitív jelentésben van, amelyet egyszerűbben vagy bonyolultabban kódolva hordoz (a nehézségi fok természetesen a saját olvasói kompetenciámtól is függ), akkor e jelentés birtokbavétele után a szöveg maga mintegy fölöslegessé válik. Eldobható göngyöleggé, amely – egy kis túlzással – bármilyen más csomagolóanyaggal felcserélhető, mely képes befogadni az adott jelentést. A legkevesebb, amit kijelenthetünk, hogy Derrida legjelentősebb műveiben ez egyáltalán nincs így; írásai újraolvasandók és újraértelmezendők, mint az irodalmi műalkotások.

Persze, az általam karikírozott és leegyszerűsített álláspontot a maga primitivitásában nagyon kevesen vállalták és vállalják. A filozófiát művelők és olvasók mindig is tudhatták, hogy „ugyanaz” a probléma Platónnál, Kantnál vagy Hegelnél voltaképpen egészen más szellemi létező, tehát, hogy műveik nem semleges és ide-oda tologatható fogalmak és kérdésfelvetések pusztá „hordozói.” Azt ellenben különösebb kockázat nélkül kijelenthetjük, hogy az esetek döntő többségében a megértés eme „rejtvényfejtő” modellje határozza meg olvasásmódunkat még akkor is, ha teljes mértékben fel- és elismerjük a filozófiai és az irodalmi diskurzusnak ama „közös” sajátosságát, amit *kimeríthetetlenség*nek lehet nevezni. Amivel egyúttal azt is elfogadjuk, hogy ezeknek a műveknek az esetében a „gondolatok,” a fogalmi eszközök, a felvetett problémák nem választhatók le arról a nyelvi közegről, amelyben megteremtődtek. (A leválasztás lehetetlensége persze nem azonos az áthelyezés lehetetlenségével: Derridánál ez jelenik meg a *greffe*, az oltvány problematikájában. Az egyik szöveg elemei beoltódnak egy másikba, aminek révén egy harmadik jön létre, és így tovább a végtelenségig.) A *disszemináció* szerzője tulajdonképpen csak ezt az ősrégi tudást radikalizálja, amikor mindent megtesz azért, hogy a megértés ne a hagyományos módon és helyen, hanem *másutt és máshogyan* következék be.

Hát akkor hol és hogyan? Pontosan ez az a kérdés, amelyre Derrida sohasem volt hajlandó válaszolni. (Újabb érv azoknak a kezében, akik Foucault egy szerencsétlen mondatát kihasználva, „terrorista obskurantizmust” emlegettek vele kapcsolatban.) Lehet,

hogy nem is a „megértés” szó a legalkalmasabb ebben az esetben. Nem mintha Derrida szövegeiből nem tudhatnánk vagy érthetnénk meg sok mindent a szó leghagyományosabb értelmében véve is; hiszen általában még a legádázabb ellenfelei is elfogadják, hogy fantasztikus szövegértelmező volt, aki rengeteg klasszikus szöveg képét formálta át radikálisan és bizonyos értelemben visszavonhatatlanul. Utolsó éveinek nyilvános szemináriumain pedig olyan kérdéskörök végiggondolására vállalkozott (a tanúságtételtől a halálbüntetésen át a megbocsátás problematikájáig), amelyek nagyon egyszerűen és világosan megfogalmazott következtetésekre épültek. (Egyes hívei számára ez már-már a felhígulással, a túlzott politizálódással volt egyenértékű.) Alapjában véve azonban az elmúlt harminc évben létrejött írásaira mégiscsak az jellemző, hogy a konkrét és hagyományos értelmezői eljárásokkal megközelíthető elemekre egy olyan szövegtestet telepít, amelynek nincs a hagyományos módon dekódolható „üzenete.” Nem kell derridológusnak lennünk ahhoz, hogy azonnal megérezzük ezt a *déplacement*-t, a megértés mozgásának ezt az átstrukturálódását valami új, eseményszerű, valami előreláthatatlan felé.

Talán ez a derridai szövegképzés egyik kulcsmotívuma: az eseményszerűség. Nem arra törekszik, hogy az olvasó tudtára adjon valamit, hogy átadjon neki egy készre formált, „meggondolt gondolatot.” Félreértés ne essék, sohasem vetette el vagy becsülte alá a tradicionálisan értett problémamegoldó gondolkodás jelentőségét, nélkülözhetetlenségét. Saját íráseszménye azonban más irányba vonzotta. Arra törekedett, hogy az általa megkomponált szövegek tovább működjenek az olvasóban, esetleg olyan irányokban folytatódva, amelyekre ő maga eredetileg nem is gondolt. A dekonstrukció, számtalanszor elmondta és leírta, nem katekizmusba foglalható eljárás mód, nem módszer, nem technika. A dekonstrukció mindenütt és folyamatosan zajlik, ahol több nyelv súrlódik egymáshoz, oltódik egymásba. Olyan szövegeket kívánt tehát létrehozni, amelyekben belül *történik* a nyelvek találkozása, tehát maga is eseményszerű, helyet adva az építés és lebontása folyamatosan zajló műveletének, vagyis a dekonstrukciónak. Ugyanakkor ezeket a szövegeket nem lehet, vagy inkább nem nagyon érdemes kívülről szemlélni, úgymond „tanulmányozni.” Akkor járunk igazán jól, ha átengedjük magunkat belső sodrásunknak, engedjük, hogy tovább történjenek bennünk.

Julia Kristeva a *Szamurajúk* című regényében Saïda néven szerepelteti Derridát, felidézve a filozófus egyik hírhedette vált előadását az 1968-at követő évekből. Az elismerés és az enyhén ironikus távolságtartás jellemzi ezt a szövegrészt, ami jól érthető, hiszen Kristeva ahhoz a Tel Quel-körhöz tartozott, amely először lelkesen fogadta, később azonban, főleg politikai-ideológiai okokból elutasította a dekonstruktív stratégiát. „Saïda a májusi eseményekből bátorságot merített és a korszak meghatározó alakjává lett. A *Finnegans Wake* és Heidegger által inspirált elmélkedései bosszantották a filozófusokat és elnémították az irodalmárokat, mivel mindkét szakmai testületet arra kényszerítették, hogy szembenézzen önnön transzcendentális stupiditásával. Úgy érezhette mindőjük, hogy nyakon csípték, egyikük sem volt elbájolva. A mise körülbelül három órán át tartott, néha pedig dupla szeánsz volt, vagyis hat óra. A végén meg lehetett

számolni a túlélőket. Közülük kerültek ki a «kondestrukció» elméletének első hívei: ez a szó-lelemény azt volt hivatott megértetni, hogy sohasem építkezhetünk rombolás nélkül. Nem volt túl elegáns fogalom, nem hangzott franciásan, mi több, vállaltan jövevényszó volt... Nos, a valaha oly félénk Saïda minden szót a legkisebb alkatrészeire bontott szét és ezekből magokból hajlékony gumihajtásokat növesztett, amelyekből saját álmait, saját irodalmi műveit szőtte; ezek kissé nehézkesek, ugyanakkor azonban mélyek és nehezen hozzáférhetőek voltak. Ekkor kezdett kialakulni körülötte a guru-aura, amely meghódította az Egyesült Államokat és az ottani feminisztákat, akik a Saïda iránti vonzódás és saját belső elégedetlenségük következtében valamennyien «kondestruktívak» lettek.” Derrida nem örülhetett túlságosan a „kondestrukció–dekonstrukció” illetén értelmezésének, amelyben saját intencióival ellentétesen a rombolásra került a hangsúly; Kristeva leírása azonban nagy vonalakban helytálló. Az 1964 és 1968 közötti időszakban a Tel Quel-csoport és köre biztosította számára azt a támogató szellemi légkört („cinkösséget,” ahogy jóval később egy interjúban megfogalmazta), amely lehetővé tette a sajátos derridai diskurzus kiépítését. Azt az írás- és beszédmódot tehát, amelyben filozófia és irodalom újszerűen és szokatlanul kapcsolódhatott egybe. Ez a diskurzus 1968 májusát követően politikailag kiaknázhatatlannak bizonyult a maoizmus felé tendáló Tel Quel-csoport tagjai számára, akiknek azzal a kellemetlen meglepetéssel is szembe kellett nézniük, hogy a dekonstrukció a saját szövegeik esetében is működésbe tud lépni. Derrida pedig minden baloldalisága ellenére ki nem állhatta, ha be akarták tagolni valamelyik politikai színezetű csoportosulásba; mindenfajta kollektív megmozdulással szemben zsigeri gyanakvás élt benne. (Külön történet lenne és alapos kommentárt igényelne politikai állásfoglalásainak megszorodása és egyértelműsödése a Szovjetunió és a keleti blokk széthullását követően.)

Magától értetődő szinte, hogy – különösen az Egyesült Államokban – sokan iskolaalapítót kívántak látni a francia filozófusban. Igenis el akarták lesni Derrida „fogásait,” meg akarták tanulni a dekonstrukciót mint módszert és technikát. Egy pillanatig sem állítanám, hogy ezek fölösleges vagy értelmetlen erőfeszítések voltak. Amint a dekonstrukcióból Derrida szándékaival ellentétesen jelszó vagy csatakiáltás lett, azonnal megindultak ellene a támadások, a „túlhaladására” tett kísérletek. Az obskurantizmus vagy a nihilizmus vádjá ellen pedig nehéz lett volna úgy védekezni, hogy a „dekonstruktorok” folyamatosan elutasítanak minden kihívást, arra hivatkozva, hogy ez a valami nem fogalom, nem módszer, nem technika, de még csak nem is negatív teológia, ahogy néhányan felvetették. (Magát a szót egyébként nem Derrida, hanem Gérard Granel használta először francia filozófiai szövegben. 1955-ben ültette át franciára Heideggernek *A lét kérdéséhez* című tanulmányát; itt adja vissza az *Abbau* kifejezést a *déconstruction* szóval, míg a *Zerstreuung* kifejezést *destruction*-nak fordítja.) Ám aki figyelmesen elolvasott akár egyetlen Derrida-tanulmányt, az pontosan érzi, hogy nincs Derrida-módszer, amelyet el lehetne tanulni, nincs Derrida-stílus, amelyet érdemes lenne utánozni a nevétségessé válás nélkül. Voltaképpen nem léteznek Derrida-epigonok, a dekonstrukció mint divat-

jelenség a Derrida-kommentárok világában bonyolódott és bonyolódik le. Nem a mestert utánozzák, ugyanis az lehetetlen, hanem azokat a megoldásokat majmolják, amelyeket az ő szövegeiből kiindulva technikává lehetett alakítani. Hat évvel ezelőtt, a szellemi örökség kérdésein töprengve a filozófus maga is kimondta, hogy nem teremtett „iskolát.” (Egy ilyen vallomás a mai magyar viszonyok közepette teljesen pályáztatképtelenné degradálná.) „Valóban úgy vélem, hogy nem csináltam iskolát, de nem hiszem, hogy szerveztem volna valamit ennek elkerülésére. Ha menekültem ettől az iskolajelenségtől, ez azért volt, mert pontosan éreztem, hogy azok, akik azért örökölnek meg valamit, mert egy iskola tagjai, akik iskolásan reprodukálnak egy modellt, nem az igazi örökösök. Alkalmaznak, befogadnak, reprodukálnak, de nem igazi örökösök. Az autentikus örökösök, akiket kívánhatunk magunknak, éppen azok, akik kellőképpen szakítottak az eredettel, az atyával, a hagyományozóval, az íróval vagy a filozófussal, hogy a saját mozgásukat követve jegyezzék vagy ellenjegyezzék az örökséget. Ellenjegyezni annyit tesz, mint valami mást jegyezni, ugyanazt és egyben valami mást, hogy bekövetkezzék a valami más. Az ellenjegyzés elvileg abszolút szabadságot feltételez.” Majd hozzátette, hogy ez a *hűtelen hűség* ad esélyt bármiféle örökség életteli továbbvitelére: kettős, ellentmondó parancs, amelynek követése egy hagyományos értelemben vett iskolán belül lehetetlen.

Ugyanebből az interjúkötetből tudhatjuk meg, hogy nem hitte *megvalósult*nak saját íráseszményét. Munkált benne a vágy, hogy tovább kísérletezzen az írás lehetőségeivel. „Amikor kísérleti írásról beszélek, természetesen nem formális írásgyakorlatokra gondolok: az íráskísérlet számomra totális, az élet egészére vonatkozó törekvés... szeretnék a gondolkodás és az írás révén előidézni valamit, ami talán már jelentkezett, de még soha sem mutatkozott meg mint olyan... Ha meg tudnám nevezni, mi ez, akkor már létezne is. Nincs neve, illetve gyakran adok neki álneveket, mindenben, amit eddig írtam, ott vannak az álnevei vagy metonímiái ennek a dolognak, amelyet várok, vagy amelyet ki akarok provokálni, vagy amelytől azt várom, hogy engem provokáljon. De magától értetődik, hogy nem tudom uralni vagy kontrollálni. Ha megtörténik, megtörténik velem. Meglátjuk.” (*Sur parole. Instantanés philosophiques*, Éditions de l’Aube, 1999.) A fentieket olvasva talán az is érthetőbbé válik, hogy miért nehéz a „megértés” szót alkalmazni Derrida filozófiai tevékenységére. Többen leírták már, hogy Derridának nincs „filozófiája” a szó megszokott értelmében: nincs derridai „tanítás.” Rögtön egy apóriába botlunk tehát, hiszen miféle filozófus az, akinek nincs filozófiája? Ha azonban a filozófiai tevékenységet tekintjük filozófiának, vagyis elfogadjuk azt a feltételezést, hogy igazából az a filozófia, ami nem egyszerűen *van*, hanem ami *történik*, nos, akkor már más a helyzet. Derrida eseménykonceptiója nem fér bele a megértés fogalmába. Határozottan elutasítja ebből a szempontból az értelmezési horizont fogalmát, amely szerint minden újonnan megjelenő egy véges vagy végtelen horizonton tűnik elő. Ha van egy horizont, amelynek alapján a megtörténtő képes vagyok meghatározni, akkor ez a megtörténtő már másodlagos, előrelátható, akár programozható. A derridai értelemben vett esemény lehetőségfeltétele a horizont hiánya. A horizont eltűnése rémisztő, ugyanakkor ígérete a valódi történésnek.

Visszatérve a megértés-problémához: valaminek a megértésén az esetek túlnyomó többségében olyan mentális műveletet értünk, amely rendelkezik ama bizonyos horizonttal. Egy korrekt gondolatmenet megértése visszapörgethető, elismételhető, akár tervezhető is. Derrida számos (nem mindegyik) írásában tudatosan törekszik arra, hogy „inkorrekt” legyen; ezzel akar kiprovokálni valamit, ami eseményjellegű, és elszakad az ismerős értelmezési horizontoktól. Nem véletlen, hogy műveinek kínai vagy japán értelmezői megpróbálták párhuzamosságokat találni, mondjuk, a zen *szatori*-élményével, a megvilágosodás jelenségével. Derrida ugyan nem volt elragadtatva ettől a rokonságkereséstől, de megértéssel fogadta ezeket a kísérleteket. Magam sem hiszem, hogy megvilágosodás érte volna azt, aki kétszázadmagával végighallgatta akár csak egyetlen előadását is a boulevard Raspail 105 alatti amfiteátrumban. De ha türelmesen figyelt, akkor volt esélye rá, hogy ennek a diskurzusnak a lassú hullámmozgása a hátára emelje, s hogy a sok apró-cseprő „megértésen” túl meghalljon valamit, amit talán zeneiségnek is lehetne nevezni. Ebben az esetben viszont Derrida beszéde nem engedte el az utcán sem, hanem tovább szólt benne, már a maga törvényei szerint, ahogy kiben-kiben átalakult.

Derrida rengeteget írt, az írás életforma volt nála. Írásmódjának elkerülhetetlenül kialakultak olyan jellegzetességei, amelyeket, ha utánozni nem is, karikírozni vagy ironikusan analizálni lehetséges volt. Azok, akiket bosszantott Derrida léte és paradox világhíre (ez az állítólag nehezen érthető és fordíthatatlan filozófus volt a huszadik század talán legtöbbet fordított francia gondolkodója), nos, ők ezeket a visszatérő, rutinszerű fordulatokat pécézték ki írásaiból, hogy lejárassák. Az a gondolat, hogy érdemes lenne vizsgálat alá venni Derrida sajátos retorikáját, csupán néhány éve jelent meg a róla szóló óriási szakirodalomban. Arra viszont már többen is felhívták a figyelmet, hogy a derridai diskurzus egyik szembeszökő vonása a kihagyás, az ellipszis kerülése: mintha csak a teljes, hiánytalan szövegmezőt akarná létrehozni. (Valaki meg is jegyezte egyszer, hogy a „nyelvkritikus” Derrida valójában naiv bizalmat tanúsít a nyelv iránt.) Redundáns, ugyanakkor koherens textusok ezek, amelyek jóformán lehetetlenné teszik a parafrázist: „a derridai szöveg kikezdhetetlen és bonyolult szövedékként jelenik meg, amely nem tűri az összefoglalást, következőképpen a vitát sem” (Christian Vandendorpe). Hát igen, az egyik visszatérő ellenvetés Derridával szemben, hogy tézisek és tételek híján szövegei nem bocsáthatók vitára. Kedvenc retorikai eszközei, az antimetabolé, a chiazmus, az oximoron (lásd a hűtelen hűség fordulatot), a paradox szerkezetek időnként akkor is elbátortalaníthatják a kezdő Derrida-olvasót, ha a szerző nem ezzel a céllal folyamodott hozzájuk. A Derrida-szövegek megvitathatatlansága vagy kritizálhatatlansága azonban nem egyéb, mint mítosz, amelyet azok állítottak elő, akik szívesebben ignorálják, mint olvassák a műveit. Csupán a bírálat kritériumai térnek el a definiálva-kifejtő stílusú értekező művek esetében követendő módszerektől. Lehet mérlegelni Derrida szövegeit a gondolati és a stiláris koherencia szintjén egyaránt. Meg lehet vizsgálni, hogy az említett redundancia betölt-e valamilyen funkciót, vagy csupán a szöveg tehetetlenségi ereje működik benne. Szemügyre lehet venni azokat a konkrét állításokat, amelyek láthatóan a

közvetlen kontextusból kiemelve is értelmezhető. Ellenőrizni lehet az utalásokat és a hivatkozásokat, az „oltványok” felhasználásának módját és korrektségét. Végül pedig ki-ki dönhet arról, hogy a Derrida által kialakított szöveglabirintusban otthon érzi-e magát, vagy pedig menekülhetnékje támad.

Befejezésül engedtessek meg egy személyes vallomás. Jelen sorok írója nagyon jól érzi magát Derrida szövegvilágában, és nagyon jól érezte magát ennek az embernek a társaságában. Elegánsan tartózkodó és a másik felé forduló volt egyszerre. Folyamatosan dolgozott azon, hogy világhíre és szellemi tekintélye ne tegye tönkre közvetlen emberi kapcsolatait; ezt úgy kell érteni, hogy szinte túlzó udvariassággal és hangsúlyozott hálával fogadott minden közeledés-geztust. Alighanem nagyon sebezhető volt, „alibi nélküli ember,” ahogyan egyszer a pszichoanalízissel kapcsolatosan fogalmazott. Amennyire én láttam, a kollektív elutasítás okozhatta neki a legnagyobb fájdalmat. „Ils m’ont cada-vérisé” – mondta egyszer a Sorbonne-on egy ilyen alkalommal; ebben a kifejezésben benne volt a félelem az élő-halotti léttől. Nem véletlen, hogy az idézett interjú-kötetben ezt mondja: „A legnagyobb kockázat a halál.” Majd szögletes zárójelben hozzábiggyeszti: [„De már ebben sem vagyok olyan biztos..., ha új dolgokat tapasztalnék és nem volnék képes válaszolni rájuk, az is halál lenne. Mindenesetre ellenállok a halálnak. Nem a biológiai életet választom minden áron, hanem a lehető legnagyobb életintenzitást minden pillanatban.”] Ha új utakat nem is kísérletezhetett ki már az írásban, az életintenzitásnak ezt a programját (amely nála munkaintenzitás volt egyben) bizonyosan megvalósította. Hordoz minket és mi is hordjuk magunkban őt, ahogy Gadamerre emlékezve írta, Hölderlint idézve: „Denn keiner trägt das Leben allein.”